

Pastor Knutzens *Christelige Fortællinger*

Vinje og den «offentlige Religion»

Jon Haarberg

Vinje ble konfirmert 5. oktober 1834. Under navnet Osmund Olsen Pladsen stod han fremst på kirkegulvet. Presten het Frederik Ingier, han gikk for å være en lærd mann og hadde lite til overs for «trongsynte lekmannsrørsler», skriver Olav Vesaas i den store Vinje-biografien (Vesaas 2018 s. 34). Ja, faktisk forfattet denne Kirkens mann i løpet av sin karriere flere pamfletter *mot* vekkelseskristendommen slik den kom til uttrykk både blant lekfolk, det vil si pietistene eller «Forsamlingsfolket», og på Universitetets teologiske fakultet ved professor Gisle Johnson og hans indremisjonsselskap (Ingier 1868a og b). Pastor Ingier kan neppe sies å ha vært noen typisk representant for det Grunnloven (i § 2) kaller «Statens offentlige Religion». Han hadde kommet til embetet i Vinje fra en stilling som førstelærer ved borgerskolen i Skien og ble med tiden å regne som grundtvigianer. I hvilken

grad den undervisningen han ga unge Osmund Olsen bar preg av hans personlige teologiske overbevisning, vet vi ikke. Men vi kan ta for gitt at verken prest eller konfirmanter kom utenom gamle Pontoppidans spørsmål og svar om «alt det, som den, der vil blive salig, har Behov, at vide og gjøre» (Pontoppidan 1737). Vesaas kan imidlertid godtgjøre at både far og sønn Plassen gjorde seg ærend til prestegården for å låne bøker, og at far Olav «truleg» også fikk overta Ingiers eksemplar av *Morgenbladet* etter at presten hadde gjort seg ferdig med det.

På 1830-tallet, da Vinje vokste til, dominerte den statskirkelige pietismen representert ved Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed*, i den fulle versjonen fra 1737 eller et eller annet «Udtog». Enn så lenge fantes det lite som tydet på at det religiøse enhets-samfunnet hadde begynt å slå sprekker. Sprekkene kom ikke før en dag før tiåret etter, da den såkalte konventikkelplakaten ble opphevet (1842), det vil i praksis si at lekmannsforkynnelse ble tillatt, og da Stortinget vedtok en dissenterlov (1845). Denne loven tillot ikke-statlige religiøse samfunn så lenge de kunne regnes som kristne. Dermed ble det for første gang mulig å være norsk statsborger uten å tilhøre statskirken. Noenlunde samtidig blusset den første katekismekonflikten opp, den såkalte forklaringsstriden (Thorkildsen 1996 s. 80–94). Teologene Christian Keyser, Jens Kaurin og W.A. Wexels skapte brudulje med sin offentlig autoriserte revisjon av Pontoppidan. I løpet av femårsperioden 1843–1848 var det meningen at denne utgaven skulle erstatte alle de gamle. Men mange steder reiste man seg i protest, noe som til slutt, i 1852, førte til at de konservative vant frem, og at Kirkedepartementet måtte oppgi sitt forsøk på diktat. Enheten ble bevart, men ikke uten omkostninger.

Om ikke bare far Olav, men også sønnen Osmund fikk lese sogneprestens eksemplar av *Morgenbladet*, vet vi altså ikke. Det vi uten videre kan fastslå, er at 1840-årene kom med en

eksplosjonsartet vekst i antallet aviser og tidsskrifter (Eide 2010 s. 371). Offentligheten vokste seg større og sterkere. Med sosio-
 logen Ferdinand Tönnies' begrepspar kunne vi si at pressen blir
 en drivende kraft i forvandlingen av det norske samfunnet fra
 tradisjons- og familiebasert *Gemeinschaft* til moderne, fritt og
 fremtidsrettet *Gesellschaft*. På denne bakgrunn virker det ikke
 tilfeldig at Vinje som ung borgerskolelærer i Mandal for første
 gang gjør seg bemerket i offentligheten – *Morgenbladet* – med en
 oppsiktsvekkende bokanmeldelse; den kan leses som et kamouflert
 angrep på den «offentlige Religion».¹ Samtidig forbereder han
 seg på en karriere i politikken (Vesaas 2018 s. 73).

Spørsmålet om Vinjes forhold til den evangelisk-lutherske
 konfesjon tilhører ikke de hyppigst diskuterte i litteraturen om
 den nasjonale klassikeren. Skard berører det knapt i sin store
 avhandling (1938). Arne Bergsgård, derimot, vier et kapittel til
 saken, om enn helst unnskyldende, siden Vinjes engasjement
 på dette feltet ifølge historikeren må anses for å være «ein liten
 ting» (Bergsgård 1940 s. 188). Etter Bergsgård har først og fremst
 Øyvind Gulliksen analysert Vinjes religionskritikk, og det med
 utgangspunkt i Morgenblad-debuten, som her skal granskes
 nærmere (Gulliksen 1992).² Min ambisjon kan sies å supplere Gul-
 liksens. Målet er å forstå Vinjes oppgjør med den statskirkelige
 religion slik det kommer til uttrykk i slaktet av K.O. Knutzens
 kateketiske eksempelsamling fra 1845, hans *Christelige Fortæl-
 linger*. Men der Gulliksen kontekstualiserer Vinjes kritikk ved
 hjelp av hans eget forfatterskap, retter jeg oppmerksomheten
 mot religionens stilling i samfunnet på 1840-tallet og studerer
 den oppsiktsvekkende debuten i en bredere historisk kontekst.
 Både bokhistorien og religionshistorien har noe å lære oss i så
 henseende.

Knutzens bok: stridens kjerne?

Vinje var kommet til Mandal våren 1844 etter å ha blitt uteksaminert fra Asker Seminar året før. Etter noen forsøk i lokalavisen *Lister og Mandals Amtstidende* debuterte han tre år etter i *Morgenbladet* med angrepet på K.O. Knutzens bok, en anmeldelse som i alle fall på overflaten kan virke ganske uaktuell. *Morgenbladet* slår den likevel stort opp i sitt tillegg til den regulære avisa to lørdager midt på sommeren 1847 (3. og 17. juli).

Når jeg hevder at saken Vinje skriver om kan synes å mangle aktualitet, beror det på to forhold. Anmeldelsen tar for det første for seg en bok utgitt i Kristiansand, uten særlig utbredelse utenfor den lokale boktrykkerens kjerneområde, det vil i praksis si rekkevidden av den avisen han selv forestod trykkingen av, *Christianssands Adresse-Contors Efterretninger*. For det annet anmeldes en bok, en *skolebok*, som heller ikke kunne gjøre krav på nyhetens interesse, ettersom den var blitt utgitt hele *to år* tidligere. På denne bakgrunn virker det rimelig å anta at eksemplarsamlingen i seg selv ikke er hovedmålet for anmelderens kritikk, men snarere løftes frem som representant for en utdatert katekismeskole.

Bokens forfatter, K.O. Knutzen fra Bø i Telemark, hadde riktignok et navn i offentligheten, om ikke akkurat så veldig stort, blant annet som lesebokredaktør og som medutgiver av *Billed-Magazin for Børn*. I 1845, da *Christelige Fortellinger* ble sendt ut på markedet, hadde han i fem år vært sogneprest i Evje, noen få mil nord for Kristiansand.

De kristelige fortellingene utgis og selges som om de faktisk er skrevet av denne sognepresten, men når vi leser forordet, forstår vi at han i realiteten har oversatt og bearbeidet et forelegg kompilert av en tysk prest ved navn Karl Alfred Glaser.³ Fortellingene er tenkt brukt i skolen, «ved Siden af Religionsunderviisningen»,

som det står på tittelsiden. Knutzen, som hadde hatt stipend fra staten for å studere pedagogikk og skoleutbygging i Tyskland, følger uten videre sitt forelegg når han organiserer fortellingene etter Luthers lille katekisme, grunnboken i religionsundervisningen, slik at de kan fungere som eksempler til opplysning eller retorisk applikasjon av katekismens enkelte deler. Sognepresten kombinerer luthersk ortodoksi med lekmannsbevegelsens *praxis pietatis*, helt på linje med erfaringsteologene i Erlangen. Vi kan merke oss at den tyske forgjengerens bok var utgitt nettopp der, i Erlangen. Gisle Johnson, som skulle komme til å dominere norsk teologi og kirkepolitikk den siste halvdel av 1800-tallet, fortsatte sine studier ved Erlangen-universitetet i 1846, året etter at han hadde avlagt sin embetseksamen ved Universitetet i Christiania. Når Knutzen velger å utgi sin bok i Kristiansand, kan det selvsagt være motivert av den korte avstanden. Boktrykker Salve Steen var imidlertid også en alliert i Kristus. Trykkeriet i Kristiansand hadde helt siden århundrets begynnelse vært drevet av pietister, det vil si haugianere; Hans Nielsen Hauge fungerte selv som virksomhetens grå eminense.

Etter denne lille bokhistoriske utredningen vet vi en hel del om Vinjes debut som skribent i hovedstadspressen før vi har lest så mye som en linje av anmeldelsen hans. Vi mistenker umiddelbart at Knutzens bok er å betrakte som et *påskudd* for å kritisere noe mer og større enn en tilfeldig skolebok.

Vinjes anmeldelse

Religion og skole står gjerne i steil motsetning til hverandre hos Vinje. Vi ser det allerede her, i debutartikkelen. Innledningsvis frem- eller snarere *før*stiller han seg som en forventningsfull leser: Skal tro om ikke Knutzens bok virkelig kunne være noe for allmueskolen, slik tittelen faktisk signaliserer? «Forventningsfull

greb [...] Anmelderen den foreliggende lille Bog, haabende, at den maatte være en Akquisition for vor Skolelitteratur» (Vinje 1993, bd. 1 s. 1). Avslutningsvis skyver han igjen hensynet til skolen frem som en hovedsak. Anmelderens motivasjon ligger i en vilje til protest mot bokens «Indførelse i Skolerne» (s. 20); han underspiller tilsynelatende sin egen rolle ved å påpeke at han faktisk skriver på vegne av flere, på oppfordring.

Det hører med til historien at Knutzen, før han ble prest, hadde vært aktiv som skolemann og lærebokforfatter. I to omganger var han blitt tildelt statlig reisestipend av Opplysningsvesenets Fond: første gang i 1833, nokså umiddelbart etter teologisk embetseksamen, da han la turen til Danmark og Sverige for å studere allmueskolevesenet der, siste gang i 1837, da han utvidet sitt studieobjekt til også å omfatte småbarnskoler, såkalte «Kinderkleinschulen», og borgerskoler i Tyskland. Fondets stipendkomité påpeker i forbindelse med den siste tildelingen at kandidat Knutzen vurderes å stå i en særstilling blant søkerne, fordi han som den eneste interesserer seg for saken som fagperson, «*ex professo*» (*Departements-Tidende* 9 (1837) s. 518). Mellom den første og den andre stipendreisen hadde han nemlig etablert en privat middelskole i Christiania som han drev i seks år, helt til han fikk kallet i Evje. På denne bakgrunn behøver vi ikke betvile at Vinje så Knutzen som et fristende bytte. Sognepresten representerte tidens «kirkeskole» på sitt mest oppdatert konvensjonelle.

Angrepet på Knutzens bok organiserer Vinje i *fire* deler. For det første vil han vurdere om eksempelfortellingene oppfattes som psykologisk «mulige» eller troverdige, for det annet om de er «kongruente med sin Gjenstand», det vil ganske enkelt si om de treffer eller halter som eksempler betraktet, for det tredje om språket lar seg fatte av barn, altså om det er hentet fra et livsområde leserne er kjent med fra før, og for det fjerde om

eksemplet er sin gjenstand «verdig». Han vil med andre ord belære presten om at det ikke finnes noe mer «haarreisende end platte Ex. til ophøide Troessandheder» (Vinje 1993, bd. 1 s. 3). Vi merker oss umiddelbart at han ikke på noe punkt synes å motsette seg bokens «kristelighet», snarere tvert imot. Han tilkjennegir i utgangspunktet en sympatisk holdning overfor boken som moralsk-kateketisk litteratur. Uviljen blir tydeligere etter hvert. Den tyter ut i hver en sprekke av prosaen.

La oss se på et eksempel: fortelling nummer 67, om tro. Vinje siterer Knutzen som på sin side siterer Glaser, som i sin tur siterer et eldre forelegg:

I en Forsamling, der søgte christelig Opbyggelse, spurgte engang en Mand, hvad Tro var, men kunde ikke faae noget Svar. Da stod en Bonde op, rakte sin Hat frem, og oppfordrede Folk til at tage den fra ham; men da man vilde tage den, holdt han fast paa den og slap den ikke. Man spurgte ham nu, hvad dette skulde betyde; da svarede han: «Seer I, det er at troe, naar man holder fast paa det, som man har, og ikke lader sig det fratage af nogen Fiende!» (Vinje 1993, bd. 1 s. 7)

Fortellingens moral eller epimythion kommer i form av ett vers fra evangelisten Mattheus og to fra Hebreerbrevet. De to siste føyer Knutzen til for egen regning; de finnes ikke i Glasers tyske versjon:

Math. 13, 12. Thi hvo, som har, ham skal gives, og han skal have til Overflod; men hvo, som ikke har, ham skal endog fratages det han har. Hebr. 11, 3. Ved Troe forstaae vi, at Verden er bleven beredt ved Guds Ord. 11, 1. Troen er Bestandighed i det, som haabes, en fast Overbeviisning om Ting, som ikke sees.

«En mere komisk Fortælling vil man uden Tvivl have Vanskelighed med at opdrive», konstaterer anmelderen, i full forvissning om at ytterligere kommentar må være overflødig. Men så kan han selvsagt likevel ikke dy seg for å undersøke forholdet mellom hatten og troen nærmere. «Det tilføiede Bibelsprog skal kort og kjærnefuldt gjentage det Læste», opplyser Knutzen i forordet. Vinje tar ham på ordet og utlegger eksemplet slik: «Hvo som har og holder fast paa sin Hat, skal faa Hatte», og videre: «Hvo, som ingen Hat har, skal miste sin Hat» (s. 8). Konklusjonen trekker nærmest seg selv: De fleste av Knutzens eksempelfortellinger henger sammen med de tilføyde bibelversene «som tør Sand».

«Å gå på jakt etter prestelegt tanketull, var elles litt av ein sport for Vinje», skriver Arne Bergsgård (1940 s. 168). Ja, det skulle det komme til å bli. Men med slaktet av Knutzens *Christelige Fortællinger* prøver han også ut en satirisk anmelderpraksis som foregriper noen av hans aller best kjente forsøk i sjangeren. Etter å ha øvd seg på Knutzen stod han senere enn bedre rustet til å utlevere størrelser som Ibsen, Bjørnson og Monrad, filosofiprofessoren, til den allmenne latter.

Avisdebatten som fulgte

Svaret kom åtte dager etter at den siste av Vinjes to artikler hadde stått på trykk. En anonym innsender har latt seg provosere. Ikke først og fremst på vegne av pastor Knutzen og hans bok, men av det han oppfatter som et angrep på «de guddommelige Sandheder» i sin alminnelighet. «Enhver, der er noget mer end en Navnchristen, [...] kan [ei] være i mindste Tvivl om Kritikens Gehalt», skriver han. *Morgenbladets* lesere er blitt utsatt for en anmelder som i realiteten «forkynder en anden Religion end den, der har sin kilde i den hellige Skrift». For å gjenopprette den guddommelige orden gjør den anonyme forsvaren ikke

noe forsøk på å gjendrive anmelderens argumentasjon, han lar isteden gjengi en *annen* anmeldelse av Knutzens bok, eller vi kunne kanskje heller kalle det en anbefaling; den hadde stått å lese i *Børnevennen* året før. Mannen bak denne anmeldelsen var Wilhelm Andreas Wexels, som fra sin underordnede stilling i Vor Frues menighet, det vil si domkirkens, hadde vært departementets utpekte i alle de «store» sakene på 1840-tallet: opphevelsen av konventikkelplakaten, utformingen av den epokegjørende dissenterloven og den autoriserte bearbeidelsen av Pontoppidans katekisme, som pietistene ikke kunne tåle. Innsenderen oppfordrer *Morgenbladets* lesere til selv å avsi dom i saken: «Enhver dømme nu herefter, hvem der staaer til troende: En af Landets første geistlige, eller en anonym Kritikus, hvis hele Produkt bærer Præget af, at Christendommen er ham et *terra incognita*» (anon. 1847). Helt anonym var anmelderen riktignok ikke. Han hadde tegnet seg «W.» (for Winje).

Postgangen fra Evje tok rimeligvis litt lengre tid. De kristelige fortellingenes forfatter – eller utgiver, som han selv er påpasselig med å presisere – svarte sin kritiker først et par uker senere, 9. august. Til gjengjeld svarer han utførlig. Selvforsvaret fyller nesten helt de to første sidene av *Morgenbladet* denne augustmandagen. I likhet med den anonyme innsenderen tolker Knutzen kritikken som langt mer vidtfavnende enn en anmelders innsigelser mot én enkelt bok. Er den kanskje ikke heller å forstå som et maskert utfall mot «vor kirkelige Lære»? «[...] thi det maa enhver kyndig indrømme, at naar Munden er kommen ret paa Glid hos W., undslipper ham mangfoldige Ytringer, der staa ligefrem i Strid med vor christelige Børnelærdom» (Knutzen 1847). På denne bakgrunn behøver ingen å undre seg over at anmelderen ser sitt snitt til å henge en narrekappe om boken, resonnerer Knutzen. «W.s Lyst hertil er altfor synlig i hans hele Opsats.» Slik har han angivelig «brudt Staven over sig selv» (*ibid.*).

Knutzen går altså ikke like langt som den anonyme innsenderen da han oppfatter det slik at det var selve «de guddommelige Sandheder» som ble angrepet, men heller «vor kirkelige lære» og «vor christelige Børnelærdom». Eiendomspronomenet («vor») må tillegges en viss vekt i denne sammenheng. Knutzen føler seg jo ikke ganske overbevist om at det ikke er en heterodoks, rasjonalistisk prestekollega han har for seg. «Er De Præst, W.», spør han retorisk ved en anledning; han utelukker med andre ord ikke muligheten. Det han føler seg kallet til å forsvare, er åpenbart den evangelisk-lutherske statskirkekristendommen, «Statens offentlige Religion». Vi har for lengst kunnet registrere at Knutzens kristelige fortellinger er tenkt og markedsført som et supplement til skolens katekismeopplæring. Ordet «barnelærdom» eller *Kinderlehre* vet vi fra Luther av ble brukt som et synonym til det greske «katekisme».

I sitt forsvar begrunner Knutzen utgivelsen med at slike eksempelfortellinger, i tillegg til den kateketiske, fyller en *kirkehistorisk* funksjon i skolen. Fortellingene blir for historiske aktstykker å regne og kan derfor umulig diktes opp, dersom de skal kunne vitne om kristendommens skjebne og virkning opp gjennom historien. Samlinger som den striden står om, finnes det derfor mange av, kan han fortelle, både i Danmark og Tyskland; de har da også vunnet «almindelig Anerkjendelse» (Knutzen 1847).

Hva angår den ene eksempelfortellingen vi så nærmere på, den om bonden som tviholdt på hatten, omgår Knutzen problemet ved simpelthen å late som om kritikerens innvending dreide seg om hvordan troen best kan defineres. Sognepresten lanserer en alternativ definisjon med forblommet henvisning til «en af vore nyere Religionslærebøger». Han skriver: «[Definitionen] lyder saaledes: 'Tro er en Villie til det Gode, som er kommen af Overbeviisning om Jesu Læresetningers Sandhed.'

Den er saa fin og grundig, at jeg tænker, alle Theologer ville holde paa den ligesaa tappert som Bonden holdt paa sin Hat» (Knutzen 1847).

Den forblommede henvisningen, viser det seg snart, når vi nå kan la datamaskinen feie igjennom den aktuelle litteraturen, gjelder en katekisme, forfattet elleve år før av den like omstridte som rasjonalistiske Eidsvoll-presten Nicolai Wergeland.⁴ Når Vinjes debut omtales i litteraturen, nevnes det gjerne at Knutzen kan ha trodd at den W-en Vinje signerte seg med, refererte til Eidsvoll-presten. Forfatteren av den første biografien om Vinje, Vetle Vislie, glemmer likevel helt den mistenkelige initialen idet han påpeker koplingen med Wergeland senior. Han ser sin helt, den unge Aasmund Olsen, som representant for en ny, fri ånd, som talsmann for den frie tanke, «for sann Opplysning mot trongsynte og uvitande Prestar». Han skriver:

– Dei som kjenner Vinje, veit vel, at han ikkje paa Fyrehand hadde reknat ut, korleis det vilde ganga han, for det han hadde skrivet denne Meldingi. Det var eit Uppreist mot Kyrkja, ei fri Aands Reisning mot den sjuklege Kristendomen, som kom inn etter Vantrui i fyrre Aarhundrad, og Kyrkja tenkte, at det var Rester av den gamle Rationalisme, som her døyande drog sitt siste Sukk; dei hadde ikkje ein Gong Otte for, at det var ein ny Aand, som reiste seg. Difor tenkte dei i Fyrstningi, at det var Presten Nicolai Wergeland, som hadde skrivet henne. (Vislie 1890 s. 49f)

At kritikeren feilaktig ble identifisert som Nicolai Wergeland, er for øvrig en opplysning vi har fra Vinje selv. I den korte selvbiografien han lot publisere i *Illustreret Nyhedsblad* sommeren 1863, bekrefter han at så var tilfelle:

En Kritik over K.O. Knudsens «christelige Fortællinger» skrev jeg til Morgenbladet i Juli Maaned 1847 med et W. under, som Knudsen tog for et Mærke paa N. Wergeland, og derfor skjældte ud denne gamle Prest for Rationalisme og ukjærlig Lyst til Spot. (Vinje 2017 s. 422)

Vinje behøver dermed ikke ha hatt annen informasjon enn den han fikk fra Knutzens eget forsvar, slik han leste det i *Morgenbladet*. Han kan simpelthen ha «tatt» den forblommede katekismereferansen og trukket sin egen slutning på det grunnlag.

Nicolai Wergeland hadde ofte markert seg som en frittenkende prelat og tydelig gitt uttrykk for sin uvilje mot Pontoppidan. I en artikkelsamling publisert i 1832 mener han den gamle *Sandhed til Gudfrygtighed* for lengst er blitt moden for utskiftning, «denne Bog, der gjennem saa mange Slægter har standset Religionens Aand i dens Flugt, og hindret de ædlere Kræfters Udvikling i Folket» (Wergeland 1832 s. 19). Da det kom til stykket, gikk det likevel med fader Wergeland som med de andre Pontoppidan-reformatorene: Den katekismen han utga i 1836, med den «rasjonalistiske» tittelen *Lærebog*, la seg ganske tett opptil Pontoppidan, tross alt. Nicolai Wergelands rasjonalisme må kunne beskrives som «moderat opplysningspreget», ifølge kirkehistorikeren Hallgeir Elstad (2009 s. 175).

«Rationalisme» synes uansett å være et nøkkelord i Knutzens selvforsvar. Så lenge W.s arbeid «bærer dybe Mærker af kras Rationalisme», kan han avvise standpunktet som en form for «Vantro». Anbefalingen til skolen står urokket. Kritikerens identitet interesserer han seg slett ikke for, avslutter han, «det er bedst og raadeligst at han holder det for sig selv».

W. kvitterer først tre uker senere; han begynner seg jo fortsatt i Mandal. Svaret deler han i to: den anonyme innsenderen, som selv skrev kort, svarer han utførlig; Knutzen, som skrev langt, svarer han helt kort. Med dette får han også siste ord i debatten.

Den anonymes anklage om «Ukristelighed» vil han ikke ha sittende på seg; Hvordan kan han fremsette slike «forfærdelige Paastande» uten det ringeste bevis? Vinje forstiller seg. Uten et kristelig ethos har han ingen sjanse til å bli tatt alvorlig. Slik W. ser saken, er det Knutzen, bokens utgiver, som driver «Harcellas med det Hellige» (Vinje s. 1847). Sine egne intensjoner kan han uten videre stå inne for. De har vært de aller beste. Hvordan kan den anonyme innsenderen, som ser seg berettiget til å felle dom uten først å føre bevis, i det hele tatt være sikker på at han ikke har gitt seg i kast med en større teologisk kapasitet enn pastor Wexels? «Hvo veed, om der bag denne anonyme Maske ikke kan skjule sig et ret alvorligt Ansigt? Hva om en Schleiermacher eller Münster demaskerede sig?» Enhver skolert leser gjennomskuet selvsagt maskespillet umiddelbart, for Schleiermacher, den berømte brobyggeren mellom moderne fornuftstro og luthersk ortodoksi, hadde i 1847 vært død og begravet i 13 år. Jacob Peter Mynster var riktignok, da W. skrev sitt svar, fortsatt virksom som Sjællands biskop, trygt plassert i det kirkelige sentrum, og med liten sympati for den nye grundtvigske retning.

Svaret til Knutzen kommer uten nye momenter til saken; den store W har sagt sitt. Han oppfordrer leserne om å repetere debattens aktstykker slik de foreligger. Pastor Knutzen vil han spare for nye imøtegåelser, skriver han; de vil under enhver omstendighet ikke føre til annet enn «nye Lungerystelser».

Vinje-litteraturen og religionen

Noen få år senere introduserer Vinje seg selv som korrespondent i *Drammens Tidende* med en artikkelserie om journalistikk. I *Dølen* – og som Dølen – åpner han med en artikkel om språk og folkelig opplysning. I *Morgenbladet* presenterer han seg for den rikspolitiske offentlighet med et latterliggjørende angrep på

den «offentlige Religion» slik den formidles av skolen. Alle som kjenner noe til Vinjes forfatterskap, vet at vi i alle tre tilfelle har å gjøre med helt sentrale emneområder eller tematikker.

Ikke desto mindre er det skrevet påfallende mye mindre om Vinjes religionskritikk enn om de andre to emneområdene. Hvorfor er ikke uten videre godt å si, men man kunne kanskje tenke seg at målsak og kristendom har vært så tett sammenvevd i kulturen og fagtradisjonen at det kan ha virket upassende å fremheve den friskeste religionskritikken. På den annen side rimer dette mindre godt når vi tar med i betraktning at flere av målrørslas pionerer nettopp stod frem som fritenkere eller til og med ateister.

Den første biografen, læreren Vetle Vislie, identifiserte seg åpenbart sterkt med sitt objekt. Han kaller anmeldelsen «forvitneleg» (Vislie 1890 s. 43). Vi merker oss også den romantiserende tendensen i saksfremstillingen, der «ei frilynd Aand» står mot «ei so trong Maskine som vaar Statsskule *var* og framleis *er*». Geniet trenger større armslag (1890 s. 44). På slutten av 1880-årene hadde Vislie tatt et oppgjør med kristendommen og kan regnes som fritenker.

Anton Chr. Bang, presten som var Vinjes gode venn, til tross for at han senere skulle komme til å gjøre karriere som biskop, kirkeminister og katekismeforfatter, balanserer i den gravtalen han holdt i 1870, dikterens sekulære innstilling med hans nasjonale folkelighet. For «vi tro forvist, at baade Menighedslivet og Folkelivet som saadanne ere Herrens Tanker og Veie» (Bang 1890 s. 373). Slik blir han i Bangs øyne, til tross for sin verdslighet, likevel en Guds tjener.

I sin store avhandling om Vinje og antikken fremstår Sigmund Skard som heller forsiktig. På den ene siden karakteriserer han Knutzen-meldinga som «eit av dei viktigaste aktstykket i heile historia hans» (Skard 1938 s. 86), men på den andre har han

nesten ingenting å si om den. Religionskritikken nevner han ikke med et ord. Andre steder er han derimot snar til å påpeke hvor ofte Vinje nevner Guds navn i forbindelse med «reint naturvitskapleg terminologi» (s. 269).

Historikeren Arne Bergsgård, derimot, skriver inngående om Vinjes forhold til «Kyrkja og religionen» i sin bok om Vinje fra 1940 (s. 167–90). Bergsgård borrer dypere enn noen før ham; Knutzen-meldinga får da også forholdsvis bred omtale. I likhet med Vislie oppfatter også Bergsgård Vinjes religionskritikk som et uttrykk for en personlig frigjøringskamp av romantisk karakter, men samtidig peker han på den gjennomgående motsetningen mellom skole og kirke, verdslig kunnskap og religiøst fåvit i kommentarjournalistikken hans. Som belegg siterer han blant annet en tale Vinje holdt for skolemesterstanden sommeren 1868. Der uttrykker Dølen seg forbilledlig klart om forholdet mellom presten og læreren i historisk-profetisk perspektiv: «Vaar Tid stevner mot det, at Skolemeistaren afløyser Presten, og vi ero i Grunnen Skolemeistarar allesaman», Vinje vrir på Luther og ser for seg et *sekulært* allment prestedømme (Vinje 1993, bd. 3 s. 140–41).

Også Olav Midttun refererer striden om de «christelige Fortællinger» i sin bok, som kom i to utgaver på 1960-tallet. For ham er det Vinjes «sterke mothug mot alt som er tilgjort, uekte og affektert» som kommer til uttrykk i anmeldelsen (Midttun 1966 s. 27). Underlig nok har han ikke registrert Vinjes svar på antikkritikken («Det kom ikkje noko svar frå Vinje»).

Øyvind Gulliksen analyserer i sin artikkel fra 1992 Vinjes slakt av Knutzens bok og plasserer den samtidig ideologisk og retorisk i forfatterskapet som et tidlig uttrykk for hans religiøse «frigjøring» (1992, 76). Dette biografiske perspektivet deler Gulliksen ikke bare med alle de ovennevnte, men også med den foreløpig siste biografen, Olav Vesaas. Vesaas (2001/2018)

utforsker Vinjes tid i Mandal grundigere enn alle sine forgjengere, men heller ikke han gjør noe alvorlig forsøk på å forklare den oppsiktsvekkende debuten i en større historisk sammenheng. Hvordan og hvorfor var det mulig for en ung borgerskolelærer fra Mandal å skrive som han gjør i 1847? Antydninger til svar på det spørsmålet kan finnes på minst tre nivåer: det internasjonale, det nasjonale og det lokale.

Sekulariseringen av samfunnet

Den kanadiske filosofen Charles Taylor, som selv bekjenner seg til den katolske kirkens versjon av kristendommen, setter merkelappen «sekulær» på tiden fra ca. 1850 og frem til i dag, vel å merke under forutsetning av at vi holder oss til den såkalt nordatlantiske delen av verden. I sin mastodont av en bok fra 2007, *A Secular Age*, diskuterer han den allmenne sekulariseringen av det vestlige samfunnet slik den kommer til uttrykk gjennom *vilkårene* for tro, den muligheten vi – Vestens mennesker – fikk omkring midten av 1800-tallet til «plutselig» å tre ut av den religiøse sfære og sette spørsmålstegn ved Gud som *default option*. At muligheten faktisk ga seg, karakteriserer han som en ikke bare gigantisk, men «titanisk» endring i vår sivilisasjon (Taylor 2007 s.12). For saken er den at det deretter ikke lenger var mulig, heller ikke for de troende, å forholde seg «naivt» til Gud (2007 s. 21). Vi vet jo at det finnes flere allmektige guder, og at vi uten å bekymre oss nevneverdig for konsekvensene, i alle fall her i denne verden, kan vende samtlige ryggen hvis vi vil, helt motsatt de vilkårene vi hittil var blitt budt. Mange muslimske samfunn nekter ennå å akseptere dette «moderne skismaet», som teologen Martin Marty kalte det for omkring femti år siden (Taylor 2007 s. 369). Forutsetningen for denne dramatiske utviklingen ligger ifølge filosofen i opplysningstiden, men det

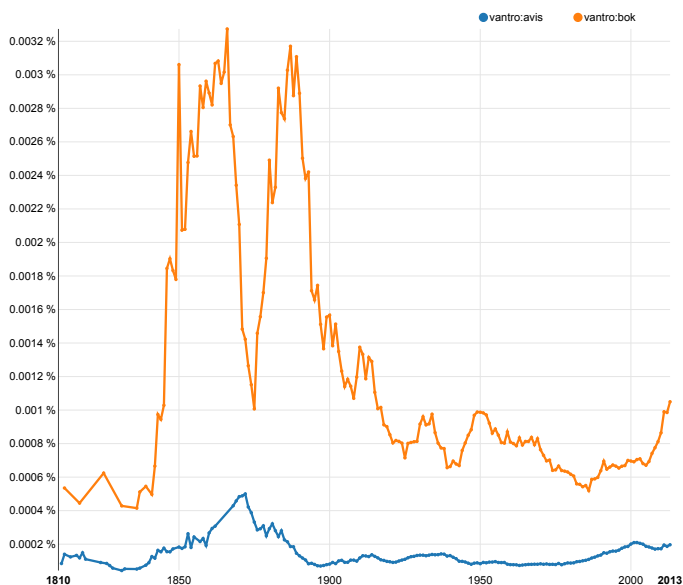

er likevel først i romantikken at det blir en realitet. Årsakene til at de troende reorienterte seg, er rimeligvis flere: fremveksten av offentligheten og foreningene, utviklingen innenfor naturvitenskapen, og industrialiseringen av samfunnet, som førte til en markant bedring av levestandarden for store befolkningsgrupper. Resultatet lar seg studere empirisk: Politikk utøves etter 1850 som regel uten referanse til Gud. Dermed svekkes religionens posisjon innenfor offentligheten, og de troendes gudsforhold blir privatisert.

Det første skrittet bort fra Gud ender historisk sett i deisme, for senere eventuelt å utvikle seg til humanisme eller ateisme. Deisten anerkjenner Gud som verdens skaper, men har samtidig latt seg overbevise om at Vårherre avholder seg fra å gripe inn i historiens gang. Epikureeren kan dermed oppfattes som deistens greske forfar.

Kan Vinje kalles deist? Eller humanist? Ingenting tyder på at han var religiøs i konvensjonell forstand. Heller ikke i denne henseende lar Vinje seg følgelig påklistre noen bestemt merkelapp.⁵ At det norske samfunnet i det alt vesentlige utvikler seg i takt med Vesten for øvrig, har vi imidlertid liten grunn til å tvile på. Søk i Nasjonalbibliotekets digitale tekstbase kan bekrefte at bruken av ordet *vantro* (som substantiv, adjektiv og verb) får et markant oppsving på 1840-tallet. Før 1840 synes behovet for en slik kategori i språket å ha vært nærmest ubetydelig. Frafallet fra, eller opposisjonen mot, statsreligionen kan knapt ha vært oppfattet som noen trussel. Oppsvinget i ordbruken kan tyde på at sekulariseringen kommer brått i vårt land.

Her hjemme brøt fedrene på Eidsvoll med en 650 år lang tradisjon da de i 1814 gjorde folkesuverenitetsprinsippet gjeldende. Ifølge Grunnlovens § 49 skulle heretter *folket* utøve den lovgivende makt gjennom Stortinget, ikke *kongen*, han

NB N-gram: Forekomsten av ordet *vantrø* i norske bøker og aviser i perioden 1810–2013.

som helt siden erkebispens salving av Magnus Erlingsson i 1163 hadde legitimert sin makt i Gud. Vi snakker om konger «av Guds nåde». På 1600-tallet argumenterte *summus theologus* professor Hans Wandal i forbindelse med innføringen av den nye kongeloven til og med for at fyrsten fikk del i guddommen gjennom salvingen. Han hadde ikke bare fått Guds nåde, han var blitt *litt* gud (Glebe-Møller 1980 s. 165–66). I ytterste konsekvens kunne vi derfor si at den grunnlovgivende forsamling i 1814, i og med folkesuverenitetsprinsippet, erstattet Gud med folket eller nasjonen, *teokrati* med *demokrati*. Men så lenge forsamlingen samtidig fastslo at regjeringsformen skulle være «arvelig-monarkisk» (§ 1), at «den evangelisk-lutherske Religion *forbliver* Statens offentlige Religion»

(§ 2, min utheving), og at kongens person til og med skulle være «hellig» (§ 4), unngikk den dramatiske endringen med hensyn til maktens legitimering den helt store oppmerksomheten. For Kirken var tilsynelatende alt som før. Statskirkens fremste ideolog på 1840- og -50-tallet, W.A. Wexels, unnser seg da heller ikke for å bruke teokratibetegnelsen i sine skrifter (Wexels 1853, 4). Gudsstaten er det mål han føler seg forpliktet til som prest eller «Husholder» i det teokratiske embetsverket under «Hierarchen» (Gud). Presten spiller en nøkkelrolle i Kirken, fremholder han: «borttag [dette] Embedet, og Kirkens Virksomhed gaar enten i Staa eller opløses i idel Forvirring, i et vilkaarligt, anarchisk Røre» (Wexels 1853 s. 10). Legger vi en slik oppfatning til grunn, forstår vi uten videre at den norske pretestanden ennå midt på 1800-tallet ikke utelukkende kunne bestå av demokrater. Wexels tviholder på forestillingen om en teokratisk kirke i en demokratisk stat (*ibid.*).

Erkjennelsen av at Norge i og med Grunnloven i prinsippet hadde fått *folkestyre* (gr. demokrati), kan vi på denne bakgrunn gå ut fra bredte seg langsomt også i befolkningen for øvrig. Konflikten mellom den gamle patriarkalske samfunnsformasjonen og den nye demokratiske ble først tydelig i og med skoleloven av 1860 og den nye autoriserte leseboken som fulgte i 1863 (Thorkildsen 1995). P.A. Jensens *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet* innevarslet allerede i tittelen at noe stort var i emning. Det var ikke lenger snakk om en «Almueskole» eller skole for «Kongens Undersaatter», men en skole for frie borgerbarn av *folket*. Almueskolen var opprinnelig, i 1739, blitt etablert for å styrke Kirken i dens kristendomsopplæring. I 1860 gjorde staten denne gamle kirkeskolen til et sekulært instrument (selv om den, altså staten, i Grunnloven var forpliktet på «den evangelisk-lutterske Religion»). Elevene skulle ikke lenger bare lære å lese (en ferdighet som var nødvendig

om man skulle kunne tilegne seg Pontoppidan og Den hellige skrift). De skulle også skaffe seg samfunnsgagnlige kunnskaper og ferdigheter som skriving, regning, naturfag, geografi og historie. Kristendomskunnskapen ble som skolefag bare ett av flere. Dermed hadde Kirken og dens husholdere lidd et avgjørende nederlag.

De to lærervennene i Mandal

Spenningsforholdet mellom en demokratisk stat og en teokratisk kirke beskriver et tankevekkende bakteppe for borgerskolelærerens oppgjør med K.O. Knutzens bok og allmueskolens gammel-lutherske katekismekultur sommeren 1847.⁶ Vinjes religionskritikk får på denne bakgrunnen ingen tydelig innretning mot religionen som sådan. Angrepet retter seg heller mot «den offentlige Religion», mot Kirkens totale dominans over skolen og mot det statlige presteskapets politiske bakstrev.

Vinje utformet ikke sitt deistiske, eventuelt humanistiske standpunkt i et sosialt vakuum. I lærerstanden på 1840- og -50-tallet hadde han meningsfeller i fleng. En av dem het Søren Jaabæk, læreren og stortingsrepresentanten som vi med rimelighet må kunne anta var hans nærmeste venn i Mandals-perioden. Jaabæk hadde en bakgrunn som nok kunne minne om Vinjes, og uttrykte seg om statsreligionens husholdere på en måte som senere skulle komme til å vikle ham inn i en strid som gikk helt til Høyesterett (Løvlie 2012). I likhet med sin fire år yngre venn hadde han som barn ry på seg for å være noe av en storleser. Han pløyde seg gjennom Bibelen fra perm til perm som tolvåring, skal vi tro hans biograf. Som lærer ville han ikke «nedverdige sig» til å stille krav om utenatlæring uansett hvor sterkt et press presten la på ham. Og Pontoppidans forklaring så han utelukkende som «et Middel i Præsternes Haand til at

holde Folket i en passelig Grad af Dumhed (Sørensen 1880 s. 17, 26 og 21). Jaabæk oppfattet allikevel seg selv som troende, kanskje var det paradoksalt nok nettopp av den grunn han ønsket å oppløse statskirken (Roos 2016 s. 388 og 393). Garborg poengterer i sin «Afhandling» om *Jaabæk og præsterne* fra 1873 at Vinjes gode venn gjennom hele sin karriere angrep religionen bare «forsaavidt den optræder som et *samfunds*-spørsmål» og som «statsreligion» (1874 s. 7).

De to, Vinje og Jaabæk, kan se ut til å ha funnet hverandre i religionskritikken. Et tekstlig indisium på at så var tilfellet, finnes i et helt kort og trivielt brev Vinje skrev til Jaabæk i februar 1847, et halvt år før Knutzen-meldinga stod på trykk i *Morgenbladet*. Brevet avsluttes slik: «*A propos*, Jeg har nu – igaar – undfanget den Idee, <at> gjøre en egen Afhandling af Pendentet til min ‘Kritik’, betitlet: ‘Nogle Ord mellem Politikk og Christendom’, men dette, som Alt, bliver nok til Vind» (Vinje 1969 s. 37). Vinje uttrykker seg innforstått, men vi kan likevel trekke i alle fall to slutninger: (1) at de to var samsnakket om religion og politikk, og (2) at Vinje hadde en artikkel om dette emnet på skrivebordet ganske tidlig. Den kritikken han refererer til, kan – for alt vi vet – faktisk ha vært den samme som kom på trykk i *Morgenbladet* fem måneder senere. *Morgenbladet* var i 1847 ennå ikke blitt ministerielt og konservativt, men gjorde seg gjeldende som den fremste opposisjonsavisen. Redaktøren, Adolf Bredo Stabell, som selv hadde arbeidet seg frem til juridisk embeteeksamen, ordførervervet i Aker og en plass på Stortinget fra «smaa Kaar», tilbød Vinje ti speciedaler, bortimot en halv lærerlønn, for å skrive månedlig i *Morgenbladet* (Vinje 2017 s. 421). Dermed ser det ut til at det nettopp var religionskritikken som bidro til å finansiere studier og avisskriving i den første tiden, til tross for at den – etter det han selv opplyser – skapte problemer for

ham som lærer. Kompisen Jaabæk stod som kausjonist for et lån på 100 spd., og redaktør Stabell lønnet ham for å fortsette som skribent i *Morgenbladet* (Vesaas 2018 s. 88).

Når Vinje slakter Evje-prestens «christelige Fortællinger», slår han ifølge Vislie «paa Skaaki, for det han ikkje torer slaa Merri» (Vislie 1890 s. 48). Ordtaket treffer etter alt å dømme godt, under den forutsetning at vi med «Merri» forstår statsreligionen og ikke religionen som sådan. Den statlige, dogmatiske katekismekristendommen kan han ikke noe med: «Præstestandens Indstivnen i Formerne og deres derav følgende Vanmagt» kan umulig tilfredsstille «Almuesmandens religiøse Trang», skriver Vinje som korrespondent i *Drammens Tidende* høsten 1852. Resultatet av vanmakten kan angivelig avleses i «Galskaber» som mormonismen og haugianismen, og i «det almindelige Fritænkeri hos de dannede Klasser» (Vinje 2018 nr 223 1852).

Den konflikten vi ser utspille seg i Vinjes religionskritikk, innebærer ingen avvisning av kristendommen. Oppgjøret med Knutzens moralsk-kateketiske eksempelfortellinger kan derimot forstås som et oppgjør med det teokratiske presteveldet som ennå hang fast i en utdatert, før-moderne oppfatning av forholdet mellom åndelig og verdslig makt, mellom kristentro og opplysning. Vinjes religionskritikk slik den viser seg i anmeldelsen av Knutzens bok, kan derfor i siste instans leses som uttrykk for et *politisk* anliggende. Kritikken inneholder verken noe angrep på soningsofferet eller forestillingen om troen som en forutsetning for frelse, den retter skytset mot den *offentlige* religion, Kirken som privilegert og reaksjonær samfunnsmakt. Motsetningen mellom prest og lærer gjenspeiler forholdet mellom enfoldige undersåtter og opplyste borgere. I dette perspektivet plasserer Morgenblad-debuten seg sentralt i en av den nye nasjonalstatens viktigste kulturkamper. Vinjes

debutartikkel i *Morgenbladet* gir oss et forvarsel om det som skulle komme med «det moderne gjennombrudd» i skolen (skoleloven av 1889). Langt på vei fikk borgerskolelæreren rett: Presten skulle virkelig komme til å få avløsning av læreren.

Noter

- 1 Per Kristian Aschim utlegger begrepene «offentlig Religion», «herskende Religion» og «den christelige Stat» i sin doktoravhandling om den statsteoretiske diskursen om religionen og staten i 1840-årene (Aschim 2018 s. 35–38 og *passim*).
- 2 Jeg skylder Øyvind Gulliksen stor takk for hans velfunderte kommentarer til en første versjon av denne artikkelen.
- 3 Karl Alfred Gustav Ernst Glaser, *Erzählungen aus dem Reiche Gottes. Zum Gebrauche bei dem Religionsunterrichte in Kirche, Schule und Haus. Nach Luthers kleinen Katechismus geordnet*. Erlangen 1842, XX+760 s. Nye utgaver i 1843, 1845, 1855 (524 s.) og 1875 (540 s.). Nederlandsk oversettelse 1845–1848, svensk 1849. Digitalisert versjon av førsteutgaven finnes i REX, katalogen til Det Kongelige Bibliotek. Glaser lister i forordet opp de 14 kildene han har kompilert sine moralske fortellinger fra. Forordet er datert mai 1842 i Behringersdorf (zu Nürnberg).
- 4 Nicolai Wergeland, *Kortfattet Lærebog i den Evangelisk-Luthersk Christelige Religion. Etter Luthers Katechismus og Pontoppidans Forklaring*, Chra 1836 s. 41: «332. Hvad er Tro? Tro er en Villie til det Gode, som er kommen af Overbeviisning om Jesu Læresetningers Sandhed».
- 5 Religionshistorikeren Gro Steinsland argumenterer i en lengre artikkel i avisa Klassekampen (2018) for at Vinje mot slutten av sitt liv, i møte med fjellheimen, henga seg til en «kosmisk religiøsitet». Den gamle religionskritikeren «sakraliserer fjellheimen som en form for menneskehetens urreligion». Steinsland ble imøtegått av norrønfilologen Mai Elisabeth Berg uken etter.
- 6 Borgerskolene var nettopp en type moderne undervisningsinstitusjoner som i det alt vesentlige tilbød praktiske fag som skriving, regning, bokholderi og levende språk og naturfag til elever som kunne betale for seg. Den som tok mål av seg til å bli student, måtte pent holde seg til tradisjonen, dvs. latinen og katekismen.

Litteratur

- anon. (1847). Nogle Ord i Anledning af Kritiken over Hr. Pastor Knutzens 'Christelige Fortællinger'. *Morgenbladet*, 25. juli.
- Aschim, Per Kristian. (2018). *Herskende religion i den kristelige stat. Den statsteoretiske diskursen om religion og stat med henblik på norsk religionspolitikk i 1840-årene*. Oslo: Ph.d.-avhandling ved Det teologiske Menighetsfakultet
- Bang, A.Chr. (1890). Tale i Grans Kirke ved Digteren Aasmund Olavson Vinjes Ligfærd [1870]. I: Vislie, V. A. O. *Vinje*. Bergen: Mons Litréré.
- Berg, Mai Elisabeth. (2018). Vinjes poesi og kosmisk urreligion. *Klassekampen*, 3. november.
- Bergsgård, Arne. (1940). *Aasmund Vinje. Norsk nasjonal konservatisme*. Oslo: Aschehoug.
- Eide, Martin (2010). *En samfunnsmakt blir til 1660–1880* (bd. 1). *Norsk presses historie 1–4 (1660–2010)*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Elstad, Hallgeir. (2009). Til erstatning for Pontoppidan. Et blikk på noen opplysningskatekismer i Danmark og Norge. *Dansk Teologisk Tidsskrift Årg.* 72, s. 161–80.
- Garborg, Arne. (1874) [1873]. *Jaabæk og præsterne*. Tvedestrand: Th.N. Eskildsen.
- Glaser, Karl Alfred Gustav Ernst. (1842). *Erzählungen aus dem Reiche Gottes. Zum Gebrauche bei dem Religionsunterrichte in Kirche, Schule und Haus. Nach Luthers kleinen Katechismus geordnet*. Erlangen: Carl Heyder.
- Glebe-Møller, Jens. (1980). Det teologiske Fakultet 1597–1732. I *Det teologiske fakultet*, red. Leif Grane, bd. 5 av *Københavns universitet 1479–1979*. København: Gad, 93–212.
- Grunnloven. 1814. Stortinget: <<https://www.stortinget.no/no/Stortinget-og-demokratiet/Lover-og-instrukser/Grunnloven-fra-1814/>>.

- Gulliksen, Øyvind T. 1992. 'Papirteologi': Vinjes religionskritikk. I «*At føle paa nationens puls*». *Åtte artiklar om Aasmund O. Vinje*, red. Eli Glomnæs, Øyvind T. Gulliksen og Olav Solberg. Oslo: Novus, 69–81.
- Ingier, Frederik. 1868a. *Er det theologiske Facultet ved Norges Universitet et catholsk Facultet med jesuitisk Tilsnit? Et Indlæg til Fordeel for Religionsfrihed*. Chra: I kommisjon hos J. Chr. Abelstedt
- . 1868b. *Pietismen eller Forsamlingsfolket betragtet især med Hensyn til den nærværende Tid*. Chra: J. Chr. Abelstedt.
- Knutzen, K.O. 1845. *Christelige Fortællinger, til Brug ved Siden af Religionsundervisningen i Almueskolerne*. Christianssand: S.A. Steen (boktrykker).
- [Knutzen, K.O.]. 1847. Svar til Anmelderen af mine 'christelige Fortællinger'. *Morgenbladet* 9. august.
- Løvlie, Birger. 2012. Øvrighetskirken på anklagebenken. I *Kirke Kultur Politikk. Festskrift til professor dr. theol. Bernt T. Oftestad på 70-årsdagen*, red. Birger Løvlie, Kristin Norseth og Jan Schumacher. Trondheim: Tapir, 71–82.
- Midttun, Olav. 1966. *A.O. Vinje*. 2. utg. Oslo: Samlaget.
- [Pontoppidan, Erik]. 1737. *Sandhed Til Gudfrygtighed, Udi En eenfoldig og efter Muelighed kort, dog tilstrekkelig Forklaring over Sal. Doct. Mort. Luthers Liden Catechismo, Indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov, at vide og gjøre*. Kjøbenhavn: Kongel. Waysenhuses Forlag. Lest i digitalisert versjon: <<http://www.kb.dk/e-mat/dod/110308054633.pdf>>.
- Roos, Merethe. 2016. En opposisjonell og fritenker. Betydningen av kristendomssyn i debatten om skolelovgivningen frem mot 1889: Søren Jaabæks posisjon. *Historisk tidsskrift* 95, 384–404.
- Skard, Sigmund. 1938. *A.O. Vinje og antikken. Studier i norsk åndshistorie*. Oslo: Det Norske Videnskaps-Akademi.
- Steinsland, Gro. 2018. Vinje og fjellet. *Klassekampen* 27.10.2018, 36–37.

- Sørensen, N[icolai]. J[ulius]. 1880. *Søren Jaabæk. En Livsskildring*. Fredriksstad: Nicolai Olsen.
- Taylor, Charles. 2007. *A Secular Age*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Thorkildsen, Dag. 1995. *Nasjonalitet, identitet og moral. KULTs skriftserie* nr 33. Oslo: Norges forskningsråd.
- . 1996. *Grundtvigianisme og nasjonalisme i Norge i det 19. århundre. KULTs skriftserie* nr 70. Oslo: Norges forskningsråd.
- Vesaas, Olav. 2018. *Ein tankens hermann* [2001]. 2. utg. Oslo: Cappelen.
- Vinje, A.O. 1847. Tilsvaer paa de i dette Blad No. 206: «Nogle Ord i Anledning af Kritiken over Hr. Pastor Knutzens 'christelige Fortællinger'», og «Nogle Ord til Udgiveren af 'christelige Fortællinger' ianledning af hans Tilsvaer paa min Kritik». Begge i *Morgenbladet* 1. september.
- . 1969. *Brev*, utg. Olav Midttun. Oslo: Samlaget.
- . 1993. *Skrifter i Samling* [1916–1921]. Utg. Olav Midttun og Jon Haarberg. 6 bd. Oslo: Samlaget.
- . 2017. [Selvbiografi, ca. 1861]. I *Vinje-bibliografien. Skrifter av og om Aasmund Olavsson Vinje 1843–2016*, utg. Ottar Grepstad. Ørsta: Nynorsk kultursentrum, 419–23.
- . 2018. *Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859*, utg. Nina Marie Evensen og Jon Haarberg. Oslo: NSL/Nasjonallbiblioteket <<https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/tittelside>>.
- Vislie, Vetle. 1890. *A.O. Vinje*. Bergen: Mons Litleré.
- W[ergeland], N[icolai]. 1832. *Fjorten Paragrapher Kirke- og Undervisnings-Væsenet vedkommende*. Christiania: J. Krohn.
- Wergeland, Nicolai. 1836. *Kortfattet Lærebog i den Evangelisk-Lutherske Religion. Efter Luthers Catechismus og Pontoppidans Forklaring*. Christiania: Carl L. Rosshauw.
- Wexels, W.A. 1853. *Foredrag over Pastoraltheologien*. Chra: Chr. Grøndahl.